

LA DIDÀCTICA DE LA GEOGRAFIA I LA INTERDISCIPLINARIETAT EN CIÈNCIES SOCIALS MITJANÇANT LES EXCURSIONS ESCOLARS. EL CAS D'ALEXANDRE DE TUDELA (1861-1935)

M. Lluïsa Gutiérrez Medina

Departament de Didàctica de les Ciències Socials. Universitat de Barcelona.

Paraules clau: *excursions escolars, didàctica de la geografia i la història, història educació segles XIX-XX.*

Didactics of geography and interdisciplinarity in social sciences through school outings. the case of Alexander of Tudela (1861-1935).

Summary: *This paper highlights the influence of school outings on the knowledge of geography and its didactics in teacher training in Catalonia, and, by extension, in Spain, as well as on primary and high school level teaching, from the outings systematically made by Alexander of Tudela during the penultimate decade of the nineteenth century in Tarragona. It also highlights an intrinsic aspect of outings: their interdisciplinarity and ability to encourage the feeling of love for a territory and the idea of belonging to it. Finally, the role of Tudela as a driving force for the Catalan pedagogic renewal is explained and made clear.*

Keywords: *school outings, didactics of geography and history, history of education XIX-XXth centuries.*

L'origen de les excursions escolars

Les excursions o sortides escolars del mestre amb els seus alumnes fora de l'aula durant un temps determinat tenen el seu origen en el corrent naturalista i de llibertat que Rousseau va generar en la educació al publicar l'*Emilio*. Ben aviat, Pestalozzi descobreix que el contacte amb la natura era el procediment que millor s'adaptava al desenvolupament dels nens, ja que permetia de forma intuïtiva desenvolupar-ne la intel·ligència i les capacitats cognitives. Pestalozzi, elevat a categoria científica la intuïció, desenvolupa una metodologia basada en l'observació directa de la natura, dels objectes i de les coses, a la qual aplica la interrogació i el diàleg, entesos ambdós, com un procés de raonament entre el mestre i l'alumne, dirigit pel mestre (Gutiérrez, 2001). Froebel introduirà aquesta metodologia a les escoles de pàrvuls alemanyes.

La nova concepció educativa encaixava perfectament amb el moviment romàntic d'exaltació dels sentiments, dels valors patriòtics i de contacte amb la natura del segle XIX. Precisament, en aquests moments, quan la geografia adquiria l'estatus de ciència i el seu objecte d'estudi era la relació entre els fets geogràfics i la intervenció de l'home, palesa aquesta en les diferents formes visibles del paisatge, les excursions escolars esdevenien l'expressió més idònia per a conjuminar ambdues ciències, la pedagògica i la geogràfica.

Pablo Montesino, que va conèixer a l'exili aquesta metodologia realista i intuïtiva (Sama, 1888: 85) en 1839, pretén establir-la en el sistema d'ensenyament públic espanyol i sabem que fins a la seva mort en 1850, practicava excursions per Madrid amb els futurs mestres, els quals, al seu moment, les practicarien a les seves respectives escoles. Tanmateix, en 1857, la Llei general d'instrucció pública restringia l'ensenyament de la geografia als nens d'edats compreses entre deu i dotze anys, els del nivell primari superior, al qual accedien aquells que no feien estudis secundaris, i s'eliminava, en canvi, de l'ensenyament primari elemental, és a dir, fins als deu anys.

La recuperació de la metodologia *pestalozziana* es produeix en el període de la Restauració sota l'impuls d'un grup minoritari liderat per Francisco Giner de los Ríos, creador de la «Institución Libre de Enseñanza» (ILE). Aquesta vegada, la inspiradora ja no va ser Alemanya sinó França. Les idees de pedagogs com Compayré, que deia que «és necessari ensenyar al nen el menys possible i fer-li trobar el més possible», i les del geògraf Eliseo Reclus, per a qui «El nen hi veu més enllà del racó cap on mira; veu també l'infinit, el sol, els estels, la lluna. Veu la tempesta, els núvols, les pluges, l'horitzó llunyà, les muntanyes, les dunes. Heus ací la geografia, veritat per a la qual el nen no te necessitat de sortir de l'entorn que l'envolta i se li presenta en la seva infinita varietat» (Alcántara, 1886: 153), eren, pels impulsors de la renovació pedagògica al nostre país, el model a imitar.

Pel que sembla, el primer a introduir la pràctica de les excursions va ser Rafael Torres Campos en 1878, després d'haver visitat l'Exposició Internacional de París i d'haver observat els mètodes educatius que havien tret a França de la ignorància i la humiliació feta palesa a Sedán, en 1870. També va estimular la pràctica de les excursions el fet que José de Galdo, senador i catedràtic naturalista de la universitat de Madrid, assistís a l'Exposició. A París, va veure exhibit un mapa educatiu europeu relatiu al nivell d'instrucció, en el qual Espanya apareixia en els darrers llocs; com que va considerar Galdo que tal humiliació s'havia d'eliminar ràpidament, va ordenar apressadament una sèrie de mesures, entre les quals cal citar, la conferència que va pronunciar en 1879, al «Círculo de la Unión Mercantil» de Madrid, sobre «les excursions escolars que es practicaven a les escoles Monge de Paris» (Tudela, 1895: 107), i a la qual hauria pogut assistir l'home que estudiem, Alexandre de Tudela, ja que llavors era a Madrid estudiant amb Pedro de Alcántara el curs de Pedagogia froebeliana per a pàrvuls.

Per la seva part, en 1883, Joaquin Costa, professor de la ILE i l'encarregat de defensar les excursions escolars al Primer Congrés Pedagògic Nacional, deia que amb la seva pràctica, s'havia aconseguit «substituir l'ensenyament de vegades repulsiu del llibre, per l'ensenyament d'un altre llibre animat, el de la natura i la societat». Del Congrés, però, no en va sortir cap resolució definitiva; tanmateix es va aprovar que les excursions havien de constituir un mitjà preferent d'intuïció per a l'educació harmònica i integral del nen.

Aviat, però, l'èxit i l'acceptació de la pràctica de les excursions va esdevenir, entre d'altres, una característica distintiva de la «Institución». Ja l'any 1884, el periòdic *The Times* consignava aquesta particularitat com la més rellevant, no només entre les escoles espanyoles, sinó també entre les de les escoles d'Europa.

Mentres tant, quan en 1881 es posa en pràctica el projecte educatiu del partit liberal, fortament influït per l'ideari de la ILE, es van reorganitzar els estudis de la Normal Central femenina. En la nova reorganització la geografia va passar a ocupar un lloc rellevant, s'impartia als quatre cursos constitutius del títol de mestre normal, i, malgrat que no consta al text legal, Rafael Torres Campos va impartir-la independentment de la història mitjançant el sistema cíclic (Melcón, 1989). Pedro de Alcántara i Joaquín Sama també formaren part del nou claustre docent. Tot i que el nou ordenament va durar poc, la llavor per a ensenyar geografia es disseminava pel nostre país, mitjançant les mestres normals. També, encara que de forma aïllada, van sorgir d'entre els deixebles d'Alcántara, —és el cas d'Alexandre de Tudela—, magnífics èmuls per a difondre la nova metodologia renovadora, mitjançant la pràctica de les excursions.

Alexandre de Tudela Pérez

El pedagog Alexandre de Tudela va néixer a València el març de 1861 i va morir a Barcelona, el gener de 1935. A la seva ciutat nadíua va estudiar amb en Baltasar Perales, regent de l'escola primària annexa a la Normal, de qui no s'oblidarà mai més; ell li va desvetllar la vocació de mestre tot practicant l'aplicació de les noves teories pedagògiques de Rousseau i Pestalozzi i amb ell va aprendre a ressenyar diàriament tota la seva pràctica docent, amb les qüestions i els dubtes que se li presentaven, les inquietuds, els èxits, la metodologia, els materials, la bibliografia i les obres de consulta o de referència per a la preparació docent (Gutiérrez, 2001). Va completar els seus estudis a Madrid entre 1879 i 1881, on va assistir, —més amunt ja s'ha comentat—, a les classes de pedagogia froebeliana de Pedro de Alcántara, de qui a més, —segons les seves paraules a la dedicatòria d'*Estudios Pedagógicos*, «va llegir tota la seva obra i entre ambdós va néixer una gran amistat per a la resta de la seva vida».

Des d'aquest moment s'anirà perfilant la seva trajectòria professional: el treball constant amb els alumnes aplicant tot allò que extreia de l'estudi de les d'obres i dels autors compromesos amb la renovació i millora de l'educació.

El gener de 1881 arriba a la Normal de Girona com a auxiliar interí. En 1882, és traslladat a la Normal masculina de Tarragona; ben aviat impartirà la docència a ambdues normals, la masculina i la femenina, i alhora exercirà de secretari de la primera Normal; encara més, entre 1883 i 1893 —segons ens explica ell mateix—, com a complement del minso salari, va simultaniejar la docència al col·legi privat Tarragona, impartint classes de geografia (Tudela, 1895: 143). És ara quan de manera sistemàtica comença la pràctica de les excursions escolars de geografia amb alumnes de primer de batxillerat i amb alumnes futurs mestres, amb la finalitat que aquests coneguessin el procediment per a portar-les a la pràctica.

En 1902, com que se suprimeix la Normal de Tarragona, es traslladarà a la seva homònima de Barcelona, on sabem que va continuar ensenyant geografia i realitzant excursions fins al Pla Bergamín de 1914; també va impartir pedagogia, dret usual i altres disciplines fins al moment de proclamar-se la Segona República, quan per haver-li arribat l'hora de la jubilació, el març de 1931, va haver d'abandonar la docència tot i conservar les millors condicions físiques i intel·lectuals. S'estimava tant la seva professió que al veure's privat del tracte i relació directes amb els seus alumnes, a penes va sobreviure uns anys.

Les excursions escolars i Alexandre de Tudela

Que Alexandre de Tudela va exercir un paper preeminent en la divulgació de la nova pedagogia i també de la geografia és avui una evidència i ho és des de dos punts de vista. Primer, va ser mestre de molts nens. Abans de fer classes amb nens de batxillerat a Tarragona, també va fer de mestre a l'escola del poble valencià de San Esteban. Segon, va ser mestre de molts mestres catalans des de les Normals de Girona, Tarragona i Barcelona.

Inicia les excursions de geografia a Tarragona el curs 1887-1888, —tot i que ja les havia practicat a l'escola del poble valencià acabat de citar. Als primers escrits sobre les excursions de geografia Tudela explica que aquestes excursions, realitzades amb alumnes de batxillerat d'un col·legi privat d'entre onze i catorze anys, eren per als estudiants normalistes —dels qui es feia acompanyar—, la comprovació i l'aplicació pràctica de les classes teòriques que ell mateix els impartia, com a futurs mestres, i alhora —més amunt ja s'ha explicat—, els proporcionaven els mecanismes i els procediments per a posar-les en pràctica («La Escuela Moderna», setembre de 1892). És la primera vegada que tenim constància que els alumnes futurs mestres d'una Normal catalana practiquen assídua i sistemàticament excursions, tot observant la pràctica de les que realitzava el seu mestre.

Sabem que en va fer moltes. Sobre això, diu: «hem practicat les excursions durant força anys, bé amb nens de primera ensenyança, bé amb alumnes de segona, bé amb deixebles de la Normal de mestres, amb els quals encara les realitzem; ara bé, creiem que les verificades amb els alumnes de primer curs de batxillerat representen el *nivell mitjà*, que es pot assimilar amb els nens que assisteixen a les escoles superiors, i per això els hem donat la preferència, per a constituir amb elles la part pràctica d'aplicació d'aquest estudi» (Tudela, 1895: 103).

Ultra les que feia pels volts de Tarragona, que solien tenir una durada de mitja jornada, també va practicar-ne d'altres desplaçant-se amb el tren. Satisfet de l'èxit diu: «Al acabar el curs 1887-88 havia aconseguit una sòlida instrucció geogràfica per als meus deixebles, veritable confraternitat entre ells, intimitat de relacions amb mi, i la joia i la salut per a tot-hom; era aquest darrer, l'objectiu principal que m'havia impulsat a posar en pràctica les excursions. Tot el que digui com a elogi seria poc en relació amb el que jo sento. Vaig comunicar amb veritable goig als meus companys l'entusiasme que sentia, fent ús de la premsa política i professional d'aquesta localitat, en la qual vaig publicar una sèrie d'articles on vaig tractar la qüestió teòricament...» (Tudela, 1891 i 1895). Sembla, doncs, que inicialment pretenia aconseguir amb les excursions una finalitat idèntica a la que els atribuïa el pedagog suís Paroz: recreació, salut i instrucció, característiques similars a les del moviment higienista europeu de la segona meitat del segle XIX.

Un segon aspecte relatiu al paper de Tudela en la difusió de les noves teories pedagògiques fa referència a la publicació en la premsa de les excursions com una mena de relat, en el qual reproduïa tot allò que consultava i indagava, així com tot el que anava succeint en el seu desenvolupament. Aquesta difusió abasta tres àmbits, la premsa local i provincial, la revista d'àmbit nacional, «La Escuela Moderna» —que, en 1891, creà Alcántara per a difondre les experiències que impulsaven la millora de l'ensenyament escolar— i, finalment, la publicació en forma de llibre d'una selecció tipificada de deu excursions.

Explica Tudela que els primers escrits aixecaren controvèrsia i força enrenou entre els mestres partidaris d'un ensenyament clàssic, els quals emparant-se en la joventut de Tudela a penes si els concedien credibilitat. Llavors, tot intentant rebatre les opinions d'aquests

darrers, publica una sèrie d'articles anònims a la revista dirigida per Isidre Dols, on destacava, servint-se del que ja havien dit altres autors —Montesino, Carderera, Alcántara, Costa, etc.—, les característiques, els avantatges, les utilitats i les aplicacions de les excursions. Més tard, a causa de l'èxit dels articles de *La Escuela Moderna* escrits entre 1892 i 1894, sembla que Alcántara animà Tudela a agrupar les excursions en un llibre, facilitant així a qualsevol mestre per allunyat o aïllat que estigués la seva pràctica.

Del procediment metodològic al coneixement disciplinar

Si en un primer moment també per a Tudela les excursions foren un procediment d'aplicació de l'ensenyament intuïtiu, ben aviat va saber-les dotar d'un caràcter especial tal d'observació directa i realista que, sense ésser geògraf i partint de la pedagogia, simultàniament va excel·lir en la millora de l'aprenentatge, del coneixement i de l'estima de la geografia pels alumnes. Des d'una perspectiva actual, la seva especial forma de realitzar les excursions, fomentant el treball de camp i la interdisciplinarietat, ens permet considerar-les en l'origen del coneixement del medi i, en sentit més ampli, també en l'avui anomenada *didàctica del patrimoni*, en tant que la seva pràctica afavoria l'ensenyament-aprenentatge mitjançant la participació activa dels protagonistes, posant-los en contacte directe amb l'objecte d'ensenyament, és a dir, tot allò que hom troba a la natura, independentment que el pas del temps hagi variat la seva funció.

En 1888, com a procediment d'ensenyança, Tudela considerava que les excursions escolars facilitaven als nens l'aprenentatge i el domini de la llengua, tot aplicant les regles gramaticals i aprenent a expressar-se mitjançant la redacció de les senzilles ressenyes que havien de fer després de cada excursió. Ara bé, afegia que les excursions es prestaven a l'ensenyament de la geografia, sobretot si el que hom pretenia era sortir de la rutina establerta i fer de la geografia quelcom més que una ciència de paraules i un exercici de memòria. Sobre això indica: «en qualitat de ciència de la naturalesa, la geografia té com a punt de partida els *fets*, i per a donar al nen idea dels fets geogràfics és necessari presentar-los-els en la seva realitat, amb formes tangibles, observant-los a la mateixa naturalesa, així és com s'ha de fer aquesta primera iniciació: mostrant-los el relleu del sòl (les planes, les muntanyes, les valls...), les vores del mar (caps, badies, golfs...), les idees relatives a la circulació de les aigües (rierols, rius, llacs...), els fenòmens atmosfèrics (pluja, neu, vents...) i els seus efectes (erosions, transports, sediments...), etc. Aquesta serà la ciència, però la ciència tangible, amb vida real, la vertadera ciència geogràfica, en la forma més pròpia que pot convenir a les tendres intel·ligències».

Les excursions li permetien treballar interdisciplinàriament la geologia, la història, l'art, la botànica, les indústries diverses, etc. Al preàmbul de la tercera excursió diu: «la geografia i la història locals tenen especial interès per als fills del país, per això procurem analitzar-les a les nostres excursions, estimulant així la natural estima cap al seu poble natal» (Tudela, 1895: 158). I més endavant afegeix: «... tot això prova el caràcter enciclopèdic de les excursions i justifica que alguns proposin fer els estudis de l'ensenyança, tan la primària com la secundària, cíclics i concèntrics. La terra és la casa de l'home i no es pot deslligar el seu estudi del dels éssers que l'habiten, ni de les obres humanes que han canviat o transformat el seu aspecte» (Tudela, 1895: 233). A la vuitena excursió, transcrita com si fos la carta d'un nen a un company de classe malalt que no ha pogut assistir-hi, insisteix: «Com es veu, retor-

nem d'aquesta excursió parlant d'Història, igual que al seu inici, és aquest un tema que es pot dir que quasi no hi ha cap excursió en què no es tracti, i sempre espontàniament, ve provocat per fets relacionats amb els llocs de l'itinerari. Indiquem sempre en aquestes pàgines, amb gran sobrietat, els esdeveniments històrics que s'han tractat amb els nens; però hem de consignar una vegada més, no només l'interès que desperten, sinó també les petges profundes que deixen a la memòria, causades indubtablement per l'associació que s'estableix entre els llocs i els esdeveniments referits».

Quan la morfologia de les terres tarragonines no oferia determinats elements topogràfics que considerava necessaris per als seus alumnes, Tudela acudia a la llavors anomenada «geografia per la imatge». Es tracta d'un recurs pioner per a l'època. Sobre això, cita dues col·leccions de cromos: la de la casa Dubail, de quaranta-dos cromos i editada per Ikellmer, que es venia a la llibreria Hernando de Madrid a tres pessetes, i la de la casa Vuillier, de trenta-sis cromos editada per Hachette de París, que costava 1,5 francs. En realitat, el detall minuciós amb que explicava Tudela les excursions, les obres de consulta on es podien adquirir o qualsevol altre aspecte, tenien com a única finalitat facilitar i estimular la pràctica de les excursions i una pedagogia renovadora entre els mestres de tota la geografia espanyola.

Tenim constància que ben aviat el seu treball va quallar i es va expandir. En una conferència-homenatge, Artur Martorell, deixeble de Tudela, deixa ben clara la seva influència entre els mestres i el món educatiu i, fins i tot, a la mateixa societat catalana. Deia referint-se a les excursions: «...hi ha una sèrie ordenada de deu excursions pels encontorns de Tarragona que resumeixen el pla de treball que porta a terme amb els seus alumnes (...) i que són encara d'utilitat per als mestres d'avui d'aquesta ciutat, perquè és una guia i una font de documentació per a la seva tasca escolar. Una d'aquestes excursions m'ha produït una veritable emoció, no per ella mateixa (...), sinó per la dedicatòria i per uns mots que expliquen un pas de la vida del senyor Tudela. És dedicada al seu nebot Emili, mestre d'Aldaya, i comença dient: «És aquesta la primera excursió escolar a la que vares assistir tot just arribat a Tarragona en companyia de la teva àvia: dos éssers dèbils que veníeu a cercar redós a un altre, aleshores més dèbil que vosaltres. Tu orfe noi, encara; ella velleta, jo malalt; quin contrast! La providència, que mai no ens abandona, permeté que jo recobrés la salut i pogués amb el meu treball subvenir a la teva educació i proporcionar a la meua mare el repòs i benestar que tenia tan merescut. En record, doncs, d'aquella edat venturosa en la qual cercaves sempre la meua companyia (...) escric el teu nom a la capçalera d'aquestes ratlles. Que et serveixi d'estímul per a prosseguir amb els teus deixebles el pla educatiu que amb el meu exemple et vaig ensenyar...». Doncs bé —continua Martorell—, mireu quins atzars de la vida, jo vaig ésser en la meua infantesa ací a Barcelona deixeble d'aquest nebot de Tudela durant un any i amb ell vaig fer les meves primeres excursions escolars, on anavem a dibuixar i a fer lliçons davant els fets vius de la naturalesa. La pràctica apresada al costat del seu oncle havia estat ben assimilada; fructificava després en el treball del seu nebot i jo me n'aprofitava quan encara no tenia deu anys» (Martorell, 1936: 12). Fou així, com si es tractés d'un mecanisme d'osmosi, com Tudela va difondre les noves teories pedagògiques en els ambients educatius catalans. Sembla que foren tan fortes les primeres impressions escolars de Martorell que, novament cap al 1962, en una altra conferència tornava a parlar del bon record que guardava del seu primer mestre (Defis, 1995: 38) «I l'autor d'aquestes ratlles, que del 1903 al 1906 fou alumne de l'Instituto Obrero Graciense, pot donar fe d'haver tingut la sort de trobar-hi un mestre jove, que ja en aquell temps orga-nit-

zava amb els seus alumnes excursions regulars per les muntanyes dels voltants de la ciutat, on feien dibuixos al natural, feia prendre apunts de les lliçons, feia fer representacions teatrals als infants, etc.»

Heus ací un bon testimoni de com la tasca de Tudela va anar preparant el camí que desembocaria en el moviment de renovació pedagògica a Catalunya, a l'inici del segle xx.

Bibliografia

- ALCÁNTARA, P. (1886), *Teoría y práctica de la educación y la enseñanza. Curso completo y enciclopédico de Pedagogía*, Madrid, Gras y Compañía eds.
- CAPEL, H. (1981), *Filosofía y ciencia en la geografía contemporánea*, Barcelona, Ed. Barcanova.
- CAPEL, H. ET AL. (1983), *Ciencia para la burguesía*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona.
- DEFIS, O. (1995), *Artur Martorell, l'home*, Barcelona, S.C.P. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DELGADO, B. (2000), *La Institución Libre de Enseñanza en Cataluña*, Barcelona, Ariel.
- GALÍ, A. (1983), *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900-1936*, Barcelona, FAG.
- GUTIÉRREZ, M. L. (1997), «Tradición y modernidad en la Escuela Normal de Barcelona en torno a la crisis del 98», *Revista de Educación*, núm extra 98, Madrid, MEC.
- GUTIÉRREZ, M. L. (2000), *La Residència d'Estudiants Normalistes*, Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona.
- GUTIÉRREZ, M. L. (2001), «Las excursiones escolares y la interdisciplinariedad en ciencias sociales: Alejandro de Tudela», *Iber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, nº 27, enero, 113-120.
- GUTIÉRREZ, M. L. (2002), «Apunts sobre l'ensenyament de l'astronomia a l'escola», A: Batlló, J. et al. (coord.), *Actes de la VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, SCHCT, IEC, 337-343.
- NOGUERA, J. (1984), *La Escuela Normal de Tarragona (1843-1931). Cien años de la vida de una escuela Normal*, Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona.
- MARTEORELL, A. (1936), *Alejandro de Tudela*, Barcelona.
- MELCÓN, J. (1989), *La enseñanza de la geografía y el profesorado de las escuelas normales (1882-1915)*, Barcelona, CSIC-Publicacions Universitat de Barcelona.
- MONÉS, J. (2000), *L'Escola Normal de Barcelona 1845 / 1972*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- PUIGBERT, J. ET AL. (1995), *La Normal de Girona. 150 Anys d'Història (1844-1994)*, Girona, Universitat de Girona.
- SAMA, J. (1888), *Montesino y sus doctrines pedagógicas*, Barcelona, J. y A. Bastinos eds.
- TUDELA, A. (1891), «Excursiones escolares de geografía en Tarragona», *La Escuela Moderna*, Madrid, T. I, núm. 6, 252-260.
- TUDELA, A. (1895), *Estudios Pedagógicos*, Tarragona, Jaime Pedro Aguadé, editor.